

KETTŐS KIFEJEZÉSEK A PÉLDÁK KÖNYVÉBEN

NICOARA ANITA

1. „Olykor a melléktermék is lehet értékes” (Papp 1987: 154). Ezzel a mondattal indítja egyik tanulmányát Papp Zsuzsanna, s a sajátos magyarázó szerkezetekre gondol. Írásomban ezzel a „melléktermékkel” kívánok foglalkozni. Mindjárt az elején meg kell jegyezni, hogy három terminus is létezik az általam vizsgált nyelvészeti jelenség leírására. Ezek a következők: **a)** sajátos magyarázó szerkezetek (Papp 1987: 155, 1995: 489), **b)** kettős kifejezések (Velcsovne 1981: 314), **c)** kettős vagy hármas fordítások (Mészöly 1917: 75). Dolgozatom elején számba veszem a terminológiai különbségeket, s indokolni fogom, hogy magam miért a kettős kifejezések terminust használok. Ezek után röviden a szinonimitással foglalkozom, majd a Példák könyvének kettős kifejezéseit tárgyalom.

1.1. Papp Zsuzsanna a sajátos magyarázó szerkezetek elnevezés alatt fordítási sajátosságokat ért (Papp 1995: 489), fejtegetéseit a Történeti nyelvtanban így indítja: „A kódexirodalom szövegeinek nyelvében számos olyan két- vagy többtagú szerkezet található, amely a rendelkezésünkre álló forrásszövegnek egy latin (ritkábban más nyelvű) szavát nem egy szóval, magyar megfelelőjével adja vissza, hanem kettővel, esetleg többel is, mégpedig szinonimákkal.” [...] „Arra is van példa, hogy a latin szövegnek egy tágabb körű fogalmat jelölő szavát fejtik ki részletesen három szűkebb fogalomkörű szóval” (Papp uo.).

Papp a sajátos magyarázó szerkezetek közé sorol olyan szószerkezeteket is, amelyeknek egyik tagja latin szó, s mellette ott a magyar megfelelő (1987: 156); az idegen szavakat és magyar megfelelőiket pedig szinonimáknak tekinthetjük (vö. még Végh 1935: 63 kk.; Hangay 1995: 442–3).

Olyan szószerkezetekre is hoz példát, amelyekből az tűnik ki, hogy a fordító „függetleníti magát a latin szövegtől, és tudatosan szépít” (Papp 1987: 157). Ilyen például a jelzők vagy egyéb mondatrészek halmozása: MargL. 12: „labokat meg moffa vala *nag alazatoffagal es aytatoffagal es nagy firalmal*” – [lavabat pedes... *cum magna humilitate*] (Papp 1987: 157). Véleményem szerint a szépítés itt kérdéses, a közlő inkább csak „színezi”, árnyalja a szöveget. Másutt a fordító/másoló nemek szerint tesz különbséget: „PéldK. 72: »kyk aleytyak vala magokat *vraknak es azzonyoknak* lenny»: Qui se credebant *dominos*” (Papp 1995: 490–1). Itt még érezhető az asszony eredeti ’úrnő’ jelentése.

Jóllehet Papp Zsuzsanna a sajátos magyarázó szerkezetekkel kapcsolatban hangsúlyt helyez a szinonimák halmozására (Papp 1987: 157), a fenti példákból is láthattuk, hogy nem csak szinonimák alkothatnak ilyen típusú szerkezeteket.

Mindezek mellett a szerző ebbe a kategóriába sorolja azokat a szerkezeteket is, amelyeknek tagjai szinonimák, de az előzményszöveg kéttagú szerkezetét is szinonimák alkotják (1995: 489).

Nem tárgyalja viszont Papp a sajátos magyarázó szerkezetek között azokat, amelyek tagjai ugyan szinonimák, csak éppen hiányzik mellőlük a latin forrásszöveg. Így fogalmaz: „A szinonimák halmozása néhány olyan kódexben és kódexrészletben is megtalálható, amelynek eddig még nincs kimutatva a latin forrása. Mert nincs mivel összevetni e magyar szövegeket, ezeket a szerkezeteket nem soroltuk a sajátos magyarázó szerkezetek (fordítási sajátosságok) közé, de emlékeztetnek rájuk: GuaryK. 23: *tamad, es zuletic*, 24: *gondolia, es...forgatt'a v elmeiebe*” (Papp 1995: 504). Magam az ilyen szerkezeteket számon tartom a kettős kifejezések között, hiszen egyértelműnek tűnik bennük a pontosítási szándék, a jobb érthetőségre törekvés, vagyis semmiben sem különböznek azoktól a szerkezetektől, amelyeknek ismerjük az előzményszövegét.

1.2. A kettős kifejezés terminust egyedül Velcsov Mártonné használja, de e jelenségre csupán egyetlen példát idéz a Nagyszombati kódexből: 67: „*Jay Yme mind ezöket elmembe meg gondolom auag gondoluan...*” (Velcsovne 1981: 314). Az egyébként határozói igenevekkel foglalkozó cikkében e példa kapcsán megjegyzi, hogy a *-ván* képzős igenév személyragos igealakkal egyenértékű, s önálló állítmány is lehetett a mondatban, továbbá, hogy „az a latinból fordító vagy kompiláló kódexíró kapcsolt össze két ilyen szóalakot, akinek a nyelvében ezek az alakok felcserélhetők” (Velcsovne 1981: 314). Felcserélhetők, vagyis szinonimák. Ebből számomra az tűnik ki, hogy Velcsovne a Történeti nyelvtannal ellentétben nem tartja kizárólagos kritériumnak a latin előzményszöveg ismeretét, hiszen nem idézi, sőt hiányáról említést sem tesz. Ebben az esetben a latin előzmény valószínűleg ismeretlen, mégis ennek ellenére – meglepő módon – a Történeti nyelvtanban is megtalálható ez a példa (Papp 1995: 492).

1.3. A kettős vagy hármas fordítások elnevezés Mészöly Gedeontól ered, aki cikkében Komjáti Benedek Zent Paal leueley című munkájának előszavából idézi az alábbiakat: „*nagyub es tellyesb es kwnyueb ertelemnek okaert egy dyak zooth keth, a vagy harom magyar zoual ky ielentettwnk*” (Mészöly 1917: 75). Írásában főképp a Székelyudvarhelyi kódexből idéz olyan helyeket, ahol egy-egy latin szónak két vagy három rokon értelmű, magyar megfelelője van; vagy olyan passzusokat idéz, ahol a fordító a Bécsi kódexet veszi segítségül, s annak egy szava mellé odatesz egy másikat, pontosabbat. Mindebből láthatjuk, hogy Mészöly Papp Zsuzsannához hasonlóan a fő hangsúlyt az előzményszöveg ismeretére helyezi.

1.4. Mindezek után annak a magyarázata marad hátra, miért tartom jobbnak a *kettős kifejezések* elnevezést használni, s mit értsünk ezen pontosan. A kettős kifejezések terminus használatával nem zárom ki azokat a szerkezeteket, melyeknek előzményszövege ismeretlen, tehát tágabb értelmezési lehetőséget nyerek, mintha a mészölyi kettős vagy hármas fordítások terminust használnom. Ugyanakkor kettős kifejezésekről csak akkor beszélek, ha a tagok szinonimák, s ezzel a sajátos magyarázó szerkezeteknél kapok szűkebb kategóriát.

2. A terminológiai kérdések tisztázása után térjünk ki arra, miként alakulhattak ki a szinonimákat tartalmazó kifejezések? Papp erről a következőket írja: „A kódex fordítója vagy másolója az olvasó vagy akár saját maga számára úgy tesz még érthetőbbé, nyomatékosabbá ismeretlen, nehezen érthető vagy éppen fontosnak tartott fogalmakat, hogy magyarázgat, glosszáz nyelv- és stílusérzéke, buzgalma és tudása sze-

rint, de e szerkezeteknek a létrejöttét az is okozhatja, hogy a kódexíró munkájához esetleg segítségül vesz más fordítást is [...] A kódexíróknak ez a »fontoskodó«, pontoskodó stílusa az ünnepélyességre törekvéssel is magyarázható” (Papp 1987: 155–6 és 1995: 489–90). Hasonlóképpen vélekedik Horváth János is, aki szerint a fordító úgy értelmezi feladatát, mintha magyarázója lenne az idegen szövegben foglalt szavaknak, vagy a másoló egy korábbi fordításra támaszkodva a nagyobb világosság kedvéért szaporítja, kettőzteti a szót valamely rokon értelművel. „Eleven szótáraknak” nevezi őket (1988: 275). Véleménye szerint az ilyen kettőztetések létrejöttében szerepet játszhatott a tanácstalanság, sőt olyan példát is említ, melyben divatot, sőt modorosságot kell keresnünk, vagy ahol egyszerűen csak ösztönszerű párhuzamosítással állunk szemben (uo. 276–7). Ő is fontosnak tartja megemlíteni, hogy sok esetben szinonimák alkotják az ilyen szerkezetek tagjait (uo. 276).

3. Mivel a kettős kifejezések tagjai szinonimák, vizsgáljunk meg néhány kérdést a szinonimitással kapcsolatban is. Az első kérdés a felcserélhetőség, mely többek szerint egyik kritériuma a szinonimiának (l. pl. Károly 1970: 88; Károly 1980: 149; Ruzsiczky 1985: 213 kk.; Borbás 1998: 47). Véleménykülönbségek inkább abban vannak, hogy elég-e csupán egy szituáció, amelyben a szinonimák felcserélhetők, vagy többre is szükség van, esetleg az összes szituációt ismernünk kell. Magam, egyetértve Ruzsiczkyval (1985: uo.) és Borbással (1998: uo.), elegendőnek tartok egy szituációt, amelyben a szinonimák felcserélhetők.

Eltérő vélemények vannak a tekintetben is, hogy egy szinonimasorban mennyire kell egyezniük a szójelentéseknek. Vannak, akik jelentésbeli azonosságot kívánnak meg, míg mások megengedhetőnek tartják, hogy a szinonimák között fogalmi tartalom szempontjából kisebb/árnyalatnyi különbségek legyenek (l. bővebben Ruzsiczky 1985: 222). Ruzsiczky ezt úgy pontosítja, hogy a szinonimák egyik fő értéke éppen a közöttük lévő különbségekben rejlik, vagyis abban, hogy „bizonyos helyzetekben egymás helyett használva pontosabbá, szabatosabbá tehetjük velük a közlést” (uo. 226). Rávilágít arra is, hogyha *ibolya* vagy *rózsa* szavunk helyett *virágot*, illetve *növényt* mondunk, akkor közlésünket nem tesszük szabatosabbá (Ruzsiczky 1985: 226). Ez így van, de fordított esetben, ha *virág* helyett mondok *rózsát*, ezzel mondanivalómat pontosítom, tehát ezeket szinonimákként kezelem, pontosan azért, mert a fajfogalmat kifejező szó helyett gyakran használjuk a nemi fogalom jelölőjét (vö. Borbás 1998: 48).

Még egy fontos dologra szeretnék rávilágítani. O. Nagy Gábor hangsúlyozza, hogy a szinonimitás vizsgálatában a lexémát nem szakíthatjuk ki a kontextusból (O. Nagy 1965: 249), hiszen „két lexéma abban az esetben szinonima, ha ugyanabba a szöveggörnyezetbe beillesztve nem változtat annak hírértékén vagy fogalmi tartalmán” (Balázs 1998: 26; vö. még Ruzsiczky 1980: 210; Borbás 1998: 46). Ám Borbás kiemeli, hogy „a mondatok denotatív azonosságának megítélése a beszélőre/hallgatóra van bízva” (Borbás 1998: 48). Előttük kell, hogy megegyezzen a mondatok denotatív/pragmatikus jelentése (Borbás 1998: uo.).

3.1. Mindez hogyan jelentkezik a XVI. század elején, amikor is Ráskai Lea a Példák könyvét másolta? Sok esetben nehéz eldönteni, hogy a kettős kifejezéseknek gondolt szerkezetekben valóban szinonimákat találunk-e, hiszen a jelentésváltozások miatt nem mindig könnyű meghatározni, hogy az adott szó(k) a XVI. században mit is

jelenthettek. Ezért nagyon fontos szerepe van a kontextusnak, amiből nem szabad kiragadnunk ezeket a kifejezéseket. De mindig számolni kell az egyénnel is – az íróval, fordítóval vagy másolóval –, aki feltehetően rokon értelműnek, de legalább egymáshoz közel álló jelentésűnek érezte azokat a szavakat, melyeket egymás mellé helyez a jelentés pontosabb megvilágítása érdekében. Károly Sándor is rámutat arra, hogy „azzal is számolnunk kell, hogy az egymás kiegészítésére használt szavak sokszor nem pontos szinonimák az akkori író szándéka szerint sem, hanem több oldalról való megközelítései az azonos szituációnak” (Károly 1970: 289).

Károly Sándor készített egy listát, melyben a XV–XVI. századi kódexekből (mintegy 40 kódexből) gyűjtött szinonimák és antonimák szerepelnek az *a*-tól az *ny* betűig. Ezt a listát mindenképpen érdemes figyelembe venni, bár olykor Károly ellentmond önmagának, ugyanis felvesz olyan szópárokat is, amelyeket maga sem tart szinonimának: véleményem szerint ilyen pl. az *edény* – *pohár* pár: Károly felfogása szerint az ilyen szópárok között mezőösszefüggés áll fenn (1970: 60 kk.), amit nem tart szinonimikus kapcsolatnak. Azonban a szinonímia tágabb értelmezése a mezőösszefüggéseket is magában foglalja (Károly 1970: 147; Ruzsiczky 1985: 213).

A lista közzlése előtt felhívja a figyelmet arra, hogy ezekben a századokban „a szavak jelentései, a szóhasználat szabályai kevésbé voltak árnyaltak, mint ma” (uo. 289), s az egymás *szinonimáiként* feltüntetett szavak, „amennyiben ma is élnek, általában jobban különböznek egymástól” (uo. 289). Tehát nem mindig könnyű eldöntenie az elemzőnek, hogy mely szavakat tartsa szinonimáknak, s melyeket csak egymáshoz közel álló jelentésűeknek. Az általam talált kettős kifejezéseknek a Magyar szinonimaszótár és a Magyar szókincstár adatai alapján ma csupán 28%-a szinonima.

4. A kettős kifejezések konkrét vizsgálata

A Példák könyvének kettős kifejezéseiben a tagok *és*, *vagy* illetve *avagy* kötőszókkal kapcsolódnak, de állhatnak azok nélkül is. Az esetek közel 70%-ában kötőszó nélküli kapcsolódást találunk.

Papp már rámutatott arra, hogy e kötőszók nem saját jelentésükben szerepelnek, hanem „más szóval, vagyis’-féle kifejtő, azonosító magyarázó funkció tulajdonítható nekik” (1987: 157 és 1995: 490).

A kettős kifejezéseknek két nagy csoportját különíthetjük el: 1) az első csoportba azok a kifejezések tartoznak, melyeknek ismerjük latin forrását, 2) a második csoportba azok sorolhatók, melyeknek latin előzménye ismeretlen. Azért érdemes ilyen felosztást tennünk, mert a kifejezések 70%-ának ismerjük a forrását, keletkezésükkel kapcsolatban pedig újra érdemes megjegyezni, hogy a korabeli fordítónak az lehetett a célja, hogy a latin szöveget minél pontosabban ültesse át a magyar nyelvre. Ám ha a szó szerinti fordítás nem volt kielégítő számára, vagy egy adott latin szónak több magyar megfelelőt is gondolt, akkor ő – vagy a másoló – a már lefordított szó mellé oda tesz még egy rokon értelműt. A fennmaradó 30%-nak ugyan nem ismerjük az előzményszövegét, de dolgozatommal bizonyítani kívánom, hogy semmiben sem különböznek a latin forrást felmutatni tudó társaiktól.

Itt érdemes egy kis kitérőt tennünk annak a kérdésnek a megválaszolására, hogy a fordító mellett miért jelölöm meg a másolót is. Ha egy latin szövegnek csak egy magyar fordítását ismerjük, nem mondhatjuk biztosra, hogy a latin szöveghez mért szó-

szaporítás (jelen esetünkben a duplikátumok) csak a fordítótól származhat. A másoló ugyanúgy formálhatta, átírhatta, bővíthette az előtte fekvő szöveget. Hogy a fordító vagy a másoló keze munkáját fedezhetjük-e fel, azt csak akkor mondhatjuk biztosra, ha legalább két másolatot ismerünk. Ha egy latin szónak két magyar megfelelője van a párhuzamos szövegekben, s ezek azonosak, akkor mindkettő a fordítótól származik, hiszen a szövegek egyeznek; ha két szövegben csak az egyik azonos, akkor az származik a fordítótól (vö. Tarnai 1984: 232).

A Példák könyvében is találunk olyan részeket, melyek még legalább egy kódexben fennmaradtak, s ezért meg tudjuk állapítani, hogy a kettős kifejezés mely tagja származik a fordítótól és melyik a másolótól. A három igazat mondó vitéz példájából az látszik, hogy az *ez abraza ez modon* (28: 15) kettős kifejezésben a *mód* szó ered a fordítótól, ugyanis ezt találjuk az Érsekújvári kódexben is: Ygen kellemetlen hogy en yly *modon* yt allok (Nytár. X: 281). Az *jduezvla. meg zabadula* (29: 7) kifejezésben a *megszabadul* ige származik a fordítótól, mert ez közös az Érsekújvári kódexszel: Es ezen keppen *megh zabadwla* (uo.).

Az ártatlan gyermekről szóló példázat szintén megtalálható a fent említett kódexben. Az *edenben auagy paharban* (56: 3–4) duplikátum esetében a *pohár* szó a közös: ÉrsK.: ez kalmarok egy *poharban* wetenek egy penzt (Nytár. X: 64).

A magyar szavak latin megfelelőit a Régi magyar glosszáriumban, a Magyar nyelvtörténeti szótárban és a Magyar oklevélszótárban kerestem meg, s az így összegyűlt adatokból, továbbá a Példák könyve latinjának ismeretéből derült ki, hogy a latin szavaknak mely magyar megfelelői lehettek gyakoribbak, kedveltebbek.

4.1. A kettős kifejezések latin forrásszövege ismert

I) Az első csoportba azokat a kifejezéseket sorolom, amelyeknek első tagja a latin szó szerinti fordításában szerepel, vagy a latin szó gyakoribb magyar megfelelője, s ezért – többnyire – a pontosításra, egyértelműsége törekvés végett a fordító/másoló rokon értelmű szóval magyaráz (35%). Ilyen kifejezések találhatók például kódexünk haláltánc részében:

ebben efmeryetewk meg az ty ky *menefiewket es halaltokat* ~ ex istis /
Discernetis *exitum* (67: 2–4)

Laffadza houa megyen mynden *yelen valo elew ember* ~ videat, quo currat
quisque *superstes* (75: 14–5)

Úgy gondolom, ezek a példák nem szorulnak magyarázatra, de lássunk még egyet egy másik helyről is:

zerze magat *kereztre vagi zenwedefre* ~ pascuít se in *crucem* (5: 16–7)

A TESz. adatai szerint *kereszt* szavunknak csupán a XV. század elején alakult ki 'szenvedés, gyötrelem, megpróbáltatás' jelentése, mely jelentés „az újszövetségi könyveknek azon a részén alapszik, amely szerint a keresztrefeszítésre ítélt Jézus maga vitte fel keresztjét kivégzésének helyére” (TESz. II: 457–8). Az egyértelműség kedvéért a közlő odateszi a *szenved* igéből képzett *szenvedés* alakot is, rámutatva, hogy az adott kontextusban *kereszt* szavunk mely jelentésében szerepel. Érdekes, hogy sem a Magyar nyelvtörténeti szótár, sem a Régi magyar glosszárium nem közöl olyan adatot, ahol a

kereszt szónak 'szenvedés' jelentése lenne; valószínű tehát, hogy e jelentésben (még) nem terjedt el.

Eddig csak olyan példákat említettünk, amelyekben a kettős kifejezés második tagja nyelvünknek korábbi eleme, vagy legalábbis a szinonimikus viszonyban résztvevő jelentése korábról adatható. Itt kell egy kis kitérőt tennünk annak megvilágítására, mit értek nyelvünk korábbi, illetve újabb elemén: 1) Képzővel ellátott alakok esetében – amennyiben nincsenek külön címszóként feltüntetve – a szó tövére vonatkozó adatokat veszem figyelembe, jöllehet egyes származékokat a TESz. is felsorakoztat azok első előfordulási idejének és helyének megjelölésével. Azonban nyelvemlékeink többsége elég késői századokból való, s éppen ezért feltehető, hogy egyes képzős alakok élősóban már korábban is használatosak voltak. Ezen az alapon tartom *szenvedés* szavunkat korábbinak *kereszt* szavunk 'szenvedés' jelentésének kialakulásánál, noha a TESz. szerint a *kereszt* 'szenvedés' jelentése hamarabb kialakult, mint ahogy *szenved* igénket -és képzővel találunk (TESz. II: 457–8, III: 725). 2) Egy szónak azt a jelentését veszem alapul, amely jelentésben szinonim a mellette álló szóval. Pl. *munka* szavunk nem 'kín, gyötrelém' jelentésben szinonim a *dolog* szóval, hanem 'tudatos, célszerű emberi tevékenység, dolgozás' jelentésben (TESz. II: 976). E jelentésben pedig körülbelül egy időből adatható e két szó.

Nézzünk egy példát abból a csoportból is, melybe azok a kifejezések tartoznak, amelyeknek második tagja nyelvünknek újabb eleme, és/vagy az adott szó(jelentés) kevésbé lehetett elterjedt szinonim párjánál:

femmynemev ember nÿnchen valamÿnemev *bevnnekevl fogÿatkozaf nekevl* ~
nemo sine crimine est (31: 6–8)

A *bűn* szónak leggyakrabban a latin *crimen* a megfelelője, míg a *fogyatkozás* szónak a *defectus*, *deliquium*, *macula* vagy akár a *delictum* (NySz. I: 897). Ez utóbbi talán a bűnnek enyhébb fokát jelöli, ezért lehet szükség itt a pontosításra. Együtt még egy kettős kifejezésben megtalálhatók (54: 11), a *fogyatkozás* szó pedig magában pusztán kétszer fordul elő (22: 1, 45: 18).

A XVI. század első negyedéből való Virginia kódexben is megtaláljuk *fogyatkozás* szavunkat, mégpedig olyan kontextusban, melybe könnyedén behelyettesíthetjük a *bűn* szót: VirgK. 97: *Az fogiatkozások* [bűnök – N.A.] *laytoryak az pokorra ala menesnc* (NySz. I: 897).

II) Az alábbiakban olyan példákat olvashatunk, melyekben a latin szó pontos fordítása vagy gyakoribb magyarja a kifejezés második tagja (12%). Lássunk néhány példát:

en zvuemnek *keferevfégeuel fáydalmaual* ~ *cum dolore cordis* (34: 8–9)

Fájdalom szavunk csak a XVI. század elején kezd elterjedni (TESz. I: 828), de a *dolor* fordításaként az OklSz. is ezt adja meg (212). Ezen érzés kifejezésére még gyakoribb *keserűség* vagy *kín* szavunk. A *keserűség* szónak gyakoribb latin megfelelői: *amaritudo*, *amaror* (NySz. II: 257), *molestia* (RMGI. 401).

meg gyvze meg olta. az torkoffagnak kevanatoffaganak teftÿ gevtrelmeet ~
extinxit gastrimargiam id est gulae concupiscentiae passionem (21: 1–3) –
Meggyőz, győz igénknek egyéb helyeken többnyire *vinco* 3 a latinja (77: 4, 7).

Ezt kedeg tezyk azert az fororok. az *artatlanfagnak eggyvgyvfegnek* meg tartafara ~ Ad conservationem enim *simplicitatis* (62: 12–4)

III) Alább tanúi lehetünk annak, ahogy a fordító/másoló keresi a latin szó minél pontosabb megfelelőjét akár anélkül, hogy a latin szó szerinti fordítására törekednék, vagy éppen úgy, hogy a latin szónak két gyakori megfelelőjét adja (26%). Két csoportot különíthetünk el: a) a korábbi szó(jelentés) áll a kifejezés második tagjaként, gondolván, hogy az olvasók többsége előtt ismertebb, b) az újabb szó(jelentés) kerül a második helyre, de nem feltétlenül azért, mert a korábbi már kevésbé ismert, hanem inkább úgy érezzük, hogy a közlő csak glosszázgat nyelv- és stílusérzéke szerint. E két típus előfordulási aránya kb. 50–50 %, tehát egyik oldalra sem billen a mérleg nyelve. Ilyen példákat olvashatunk:

a) a korábbi szó(jelentés) áll a második helyen. Pl.:

nagi *kenyw hwllaffok<k>at es fyralmakath* ... ewt vala ~ abundanter *lacrimas* ... fundebat (14: 8–10)

Könnyhullatás szavunknak legrégebb példája az 1510 körül keletkezett Gulerin-glosszákból való (vö. RMGl. 428). A Példák könyvében még egy olyan helyet találhatunk, ahol a *lacrima* szónak *könnyhullás* a megfelelője (17: 8), egyéb helyeken a *siralom* szót találjuk. E szavunk a *sír* származéka, melynek jelentése 1300 körül 'könnyezik (panaszos hangot adva)', 1456 körül pedig 'kesereg, panaszkodik' (TESz. III: 546). A fenti és egyéb kontextusokból is az látszik, hogy e kódexben egyszerűen csak 'könnyezés, sírás' lehetett a jelentése.

ewldezeft haborgataft. zenwed ~ *persecutionem* patietur (13: 2)

nem nyuytya bekefegnek *friget auagy zegewdfeget* ~ Non iungit pacis *foedera* (79: 11–2)

b) az újabb szó(jelentés) áll a második helyen. Pl.:

oly jgen *iffyv vala.. es gyermek vala* ~ tam *infantula* (62: 17–8)

IV) Érdeemes külön csoportban tárgyalni azokat a kifejezéseket, melyekben tipikusan az egyházi életre vonatkozó szót találunk: jelen esetben latin szavakat és egy szláv jövevényszót (18%). A *fráter* szót tartalmazó kettős kifejezést is tárgyalhatnám e helyütt, de a kódexben gyakori előfordulása, vagyis nyelvünkben való meggyökerezése miatt elhagyom; továbbá elhagyom azért is, mert ezen szót tartalmazó kifejezés létrejöttének oka más, mint az alább tárgyaltaknál (részletesebben I. V. pont). Lássuk a példákat:

nemeli pogan zyzet ew *jntefivel. p̄dicac̄oiaval...* meg fordeytta ~ *virginem* *quandam gentilem* ... suis *exhortationibus* converteret (11: 11–3)

oth nagi *zenvedeteffegben es penitenciaba* het eztendeth ele ~ et ibi in magna *abstinentia* septem annos vixit (18: 2–4)

Ezekben a példákban a kifejezés első tagja mellett az egyházi életben általánosabb, ismertebb latin szakszó áll. Az első példában az *intés* a *prédikációnak* egy fajtáját jelöli meg, míg a második példában a *szenvedetesség* a tágabb jelentésű fogalom. Ahol a *prédikáció* és a *penitencia* önmagában áll, ott a latin forrásszövegben is pusztán e szavakat olvashatjuk (6: 4; 7: 16; 8: 9 stb.). A *szenvedetesség* 'tartózkodás, önmegtart-

tóztatás, lemondás' jelentése (TESz. III: 725) mutatja, hogy a fenti kontextusban rokon értelmű lehet *penitencia* szavunkkal.

az betot az folyat az *kofyomot az pispek fyueget...* el hagyom ~ baculum, sandalia, *mitram...* desero (77: 1–3)

A *kofium* ~ *kofiom* szónak nem sikerült gyökeret vernie nyelvünkben. Latinból jött, bár itt a latin *mitram* fordításaként szerepel. Az NySz. és az OklSz. csak XVI. századi példákat közöl (NySz. II: 331; OklSz. 511). Latin nominativusa *cophium* – bár nőnemű alakját is találtam –, jelentése pedig 'süveg', akárcsak a *mitra* szónak: *Mitra, seu cophium pretiosum cum gemmis* (Bartal 1901: 175). A latin *cophium* alanyesetvégződésével együtt került át a magyar nyelvbe, s így rögződött (vö. Bárczi 1958: 106–7); ezt mutatja, hogy ezen alakhoz járul a *-t* tárgyrag. A szóbelseji *u* később nyíltabbá vált *o*-vá. Az OklSz. a *kofium* ~ *kofiom* alakváltozatokat is tartalmazza (511).

Hasonló fejlődés figyelhető meg pl. *paradicsom* vagy *Egyiptom* szavunk esetében is, csak éppen e szavak nem nominativusban, hanem accusativusban kerültek át nyelvünkbe, majd nominativusként értelmezték őket. A nyíltabbá válás e szavakban is végbement: *paradisum* > *paradicsom*, *Aegyptum* > *Egyiptom* (Bárczi uo.).

V) A most következő példák annyiban érdekesek, hogy létrejöttüket – véleményem szerint – a pillanatnyi bizonytalanságon, tanácstalanságon kívül semmi nem indokolja (9%):

az chastro//^mnak (sic!) *atyá feyedelme* nem lathata ~ monasterii *Pater* videre non potuit (23: 13–4)

Atya szavunknak a XIV. századból adatolható 'köztiszteletben álló személy, vezető' jelentése (TESz. I: 397), mellyel rokon értelműnek mondható az 'uralkodó, egyházi előljáró' jelentésben is élő *fejedelem* (TESz. I: 864). Korábbi szövegrész ugyanilyen szerkezetében – egyházi személyre vonatkoztatva – a *Pater*-t egyszer *atyá*-nak, egyszer *fejedelem*-nek fordítja, tehát mind a kettő használatos lehetett (22: 9; 23: 4).

Mely *frater auagy barát*. az jmadfagon es zolofman nem alhat vala ~ quidam *monachus* erat, qui ad orationem stare non poterat (21: 7–8)

Egyházi példákat tartalmazó kódexről lévén szó, a *fráter* és a *barát* a leggyakrabban előforduló szavak közül valók. Tehát latin eredetű *fráter* szavunk, jóllehet később került be nyelvünkbe a szláv eredetű *barát*-nál, de a XVI. század elejére már közismert lehetett. A latin mondatban szereplő *frater* szót a magyar is ezzel a szóval adja vissza, ellenben a *monachus* magyarja hol a *fráter*, hol pedig a *barát*. Jóllehet *fráter* szavunk jelentése korábban 'pappá fel nem szentelt egyszerű szerzetes' (ÉKsz. I: 438) vagy 'laikus szerzetes' (TESz. I: 975) is lehetett – szemben a *barát*-tal –, de a XVI. század elejére a *fráter* és a *barát* szó jelentése egybemosódhatott, eltűnhetett a közöttük levő minőségi különbség, vagyis felcserelődőkké válhattak.

4.2. A kettős kifejezések latin forrásszövege ismeretlen

Úgy gondolom, hogy az ilyen típusú kifejezéseket is érdemes felsorakoztatni a kettős kifejezések között. Egyrészt szemléletes példákat találhatunk közöttük, másrészt Papp is megjegyzi, hogy emlékeztetnek azon szerkezetekre, melyeknek ismerjük latin előzményét (1995: 504): mindkét típusban szinonimák halmozását találjuk. Közlebből is vizsgáljunk meg néhányat.

a) Találni olyan példákat, melyekben a második szó fokozati eltéréssel vagy a cselekvés módjának megjelölésével pontosítja szinonim párját:

olvaftatýk egy pelda az *haragról gyvlevfegrel* (40: 4)

nem zokot vala... velagy embereket ferfyakat azzonyallatokat leyanyokat *nezný kakvckolný* (63: 6–9)

A *kakucsol* igére az első adat 1508-ból, a Döbrentei Kódexből való, s ebben is a néz igével áll együtt: „*Ime v̇ mi falonk alat al: ablakon nez. es roftelokon kakvčol*” (NySz. II: 82). *Kakucsol*, azaz *kukucska*: amennyiben etimológiailag a *kukkant* szó családjával tartozik össze, akkor feltehető, hogy az eredetileg hang- és mozgásjelenséget kifejező jelentésből részben érintkezésen alapuló névátvitellel, részben a német *gucken, kucken* ’néz, kandikál, kukucska, leskelődik’ ige hatására fejlődhetett a nézés, látás körébe utaló jelentése (TESz. II: 661). Itt nem azért pontosít, mert a második szó gyakoribb lenne, hanem azért, mert kifejezőbb, szemléletesebb, hangulatosabb.

b) Más esetben úgy teszi kifejezőbbé mondanivalóját a fordító, hogy hasonló hangulatú szóval kettőz: a játékosság, szemléletességre törekvés hívhatta életre ezeket a kifejezéseket, melyek nem állandósult mellérendelő szókapcsolatokként értelmezhetők:

Tavol legenek az zerzetes embertevl. ... az *zugodas morgodas* (53: 11–4)

En yewuewk fok *reuas fyuafnak*... tartomanýabol (66: 7–10)

meg ert erkevchel valo *yaraft lepeft* (kell tartania a jó szerzetesnek – N.A.) (54: 20)

Ezek a kifejezések valójában szólásszerű állandósult kifejezésekből jöhettek létre (vö. Hadrovics 1995: 85). Az első kettőben hangzaspárhuzamot (vö. Lőrinczi 1992: 856) fedezhetünk fel, a harmadikban pedig ritmuspárhuzamot (vö. uo. 858); ez utóbbi típust halmozásos szoros szókapcsolatnak nevezi a Történeti nyelvtan (uo. 858–9). Az ilyen típusú összetételek a szóbeliségben alakulhattak ki: I. gyermekversek ikerszavas kezdetei: *égyem-bégyem, egyedem-bégyedem* (vö. Zelliger 1991: 527).

Az első két kifejezés szavai hangutánzó eredetű szócsalád tagjai, s már hangalakjuk alapján hasonló jelentésűeknek érezzük őket. Szinonim tehát a ’zúg, zúgolódik’ jelentésű *zúgódik* és *morgódik* ige (TESz. II: 959, III: 1202); illetve az ’ordít, üvölt, bög’ jelentésben is adatható *ri* és *si* szavunk, illetve képzett alakjaik (TESz. III: 409–10, 530). A *lépés* ugyan a *járásnak* egy mozzanata (TESz. II: 753), de akárcsak Károly, én is szinonimnak tekintem e kettőt (vö. Károly 1970: 292).

c) Olyan kifejezéseket is találunk, melyekben azért lehet szükség kettőzésre, mert nyelvünkben már gyakoribb a szerkezet második eleme. Pl.:

lezen az jdev reuyd. es az *dolog muka* kennyv. (53: 10–1)

Dolog szavunkat – melynek már legrégebbi jelentése is ’munka’ (TESz. I: 657) –, kiszorítani látszik a szláv nyelvből átvett *munka* szavunk, jóllehet ez utóbbi (a TESz. szerint) ’kín, gyötrelém’ jelentését (TESz. II: 976) csak a XIV. században veszíti el. A XVI. század elején érdekes a *muka* írásképe; a TESz. szerint egy későbbi *muka* változat aligha magyar denazalizáció, inkább későbbi külön átvétel lehet (TESz. uo., vö. még *donga – duga*). A Példák könyvében egyébként a *munka* alakváltozat is megtalálható (pl. 41: 5).

Míg a latin forrásszöveget felmutatni tudó kettős kifejezések esetében körülbelül 50-50%-os arányban találhattuk a korábbi illetve újabb elemet a kifejezés második tagjaként, addig az utóbb vizsgált csoportban azt láthattuk, hogy az esetek 90%-ában az újabb elem áll a második helyen – itt most nem vettem figyelembe azokat a kifejezéseket, melyek tagjai vagy azok jelentése egyazon időből adatható. Mindebből tehát messzemenő következtetéseket nem tudunk levonni, különösen azért nem, mert egy kifejezés két tagja között ritkán van nagyobb időbeli különbség, s meglehet, hogy az újabbnak mondott szó(jelentés) a fordító/másoló nyelvterületére éppen jellemző. Például *aszú* vagy *harag* szavunk sem azért kívánt maga mellé szinonimát, mert ezek már kevésbé voltak ismertek.

A kettős kifejezések között olyanokat is találunk, melyeknek egyik tagja összetett szó (igekötős ige), másik tagja pedig szó szerkezet – ami szó-lásszerű kifejezés lehetett –, de ezeket is szinonimáknak tekinthetjük:

vegvet ezedben eferchet meg ~ perpendas (5: 1–2)

el mulatny femmynnek alehtany az kýfded byneket (54: 11)

4.2.1. Egy helyütt hármasszós kifejezésre is bukkanhatunk a Példák könyvében. Úgy gondolom, itt nem feltétlenül pontosítási szándék vezethette a fordítót/másolót, inkább csak párhuzamosít és szókinccsét fitogtatja. Lássuk a példát:

embery allatok *meg erchek es meg efmeryek es meg laffak* ew utollo ydeyeket (72: 12–4)

5. Összegzés

A kettős kifejezések vizsgálatának megkezdésekor talán azt vártuk, hogy az egyes kifejezések tagjai közül a korábbi szó(jelentés) fordul elő gyakrabban a második helyen, s csak elvétve a kifejezés első tagjaként. E szerkezeteket ugyanis a legtöbb esetben a pontosítási szándék, egyes szavak más szóval történő magyarázása hívta életre, s úgy gondolhatnánk, hogy a fordító/másoló nyelvünk régebbi, s éppen ezért talán ismertebb szavával teszi ezt. Ezzel szemben a korábbi szó(jelentés)t 50-50%-ban találjuk a kifejezés első illetve második tagjaként. A példákat látva megállapíthatjuk, hogy a fordító olykor már függetleníti magát a latin szövegtől; nem csupán fordító, hanem szövegalkotó is (vö. Papp 1988: 753). Papp Zsuzsanna megállapítja, hogy „az irodalmi nyelv kialakulásának csíráit már a kódexirodalom írásaiban felfedezhetjük” (Papp uo. 751).

Ez a dolgozat csupán részvizsgálat a kettős kifejezések problémakörében, de talán hasznossá válhat mint egy korabeli szinonimaszótár készítésének előmunkálata.

A Példák könyvének kettős kifejezései (alfabetikus sorrendben)

- ábráz mód:** *ez abrazba ez modon juttem jde ~ in ista forma huc veni* (28: 15, 29: 3)
- apát atya:** Nemevnemev zent... *apat. zent atya.* (meg)meg kerde. evt fraterektevl ~ *Quidam sanctus abbas quaesivit a quinque fratribus suis* (34: 1–2)
- ártatlanság együgyűség:** Ezt kedeg tezyk azért az lororok. az *artatlanfagnak* *eggyvgyv/egnek* meg tartalára ~ *Ad conservationem enim simplicitatis* (62: 12–4)
- aszú otromba:** *azzv ottromba* etket eeznek vala ~ *arida cibaria sumere* (33: 6)
- atya fejedelem:** De az chastro//^mnak (sic!) *atya feyedelme* nem lathata ~ *monasterii Pater videre non potuit* (23: 13–4)
- bolondság hétság:** Zent benedek kedeg ez fratert jgen erevllen meg fedde az [ev] *bolondfagarol heetfagarol ~ stultitiam eius vehementer increpavit* (22: 2–4)
- bűn fogyatkozás:** femmynemev ember nynchen valamynemev *bevnnekevl fogyatkozas/ nekevl ~ nemo sine crimine est* (31: 6–8, 54: 11)
- dolog munka:** Ezenkeppen lezen... az *dolog muka* kennyv. (53: 10–1)
- edény avagy pohár:** ez kalmarok egy *edenben auagy paharban* vetenek egy penzt ~ *unum nummum in profundus vasis... iniecerunt* (56: 3–4)
- eladom elárurom:** En *el adom el arulom* magamat. ~ *vendo me* (36: 2, 11)
- elmulatni semminek állítani:** *el mulatny femmynnek alehtany* az kyled byneket fogyatkozasokat. penytencia nekevl (54: 10–1)
- fráter avagy barát:** Melý *frater auagy barát.* az *jmadfagon* es *zolfozman* nem alhat vala ~ *quidam monachus erat, qui ad orationem stare non poterat* (21: 7–8)
- frigy szegődség:** nem nyuytya bekefegnek *friget auagy zegewd/feget* ~ *Non iungit pacis foedera* (79: 11–2)
- hagyás intés:** Aleg tarta meg keet napon zent benedeknek *hagyafat jntefeet* ~ *vix duobus diebus viri Dei admonitionem tenuit* (22: 5–6)
- harag gyűlölség:** Elimeeg olvasztatyk egy pelda az *haragrul gyvlevfegrel* (40: 4, 6)
- haragosság dagályosság:** *haragoffagnak. es dagalyoffagnak* myatta el hagyak ev zolfozmayokat. (46: 15–6)
- haragszik vala gyűlöli vala:** mynden emberrel ... *haragozyk vala gyvlevly vala* (40: 8–9)
- hora vagy zsolozsma:** ew-vele angyalok ef. *horakat vagi zolfozmatat...* enekelnek vala ~ *cum ea et ipsi angeli horas... decantabant* (12: 5–7)
- ifjú gyermek:** de ez velagy dologban oly jgen *iffyv vala. es gyermek vala* ~ in rebus humanis vel mundanis tam *infantula* (62: 17–8)
- imádság és zsolozsma:** Melý *frater auagy barát.* az *jmadfagon* es *zolfozman* nem alhat vala ~ *quidam monachus erat, qui ad orationem stare non poterat* (21: 7–8)
- intés prédikáció:** nemeli pogan zyzet ew *jntefivel. pdicacoival...* meg fordejta ~ *virginem quandam gentilem... suis exhortationibus converteret* (11: 11–3)
- járás lépés:** meg ert erkevchel valo *jarast lepesti* (kell tartania a jó szerzetesnek – N.A.) (54: 20)
- jelenvaló élő:** Lásdza houa megyen mynden *yelen valo elew* ember ~ *videat quo currat quisque superstes* (75: 14–5)

- jól és igazán:** *iol es igazzan* erdemlettem halant ~ *bene* mortem merui (5: 17–18)
- kemény otromba:** kezdte az gyermek... *kemeny otromba* kevtellel evuedevzný ~ *incedere dura* chorda percingi (55: 14–6)
- kereszt vagy szenvedés:** zerze magát *keresztre vagi zenwedefre* ~ *posuit se in cruce*m (5: 16–17)
- keserűség fájdalom:** mynden en bevneymet. en zvuemnek *keferevfegeuel fajdalmaual* gondoltam meg ~ *omnia peccata mea ita cum dolore cordis* perpetravi (34: 8–10)
- kimenés halál:** ebben elmeryetewk meg az ty ky *menestewket es halaltokat* ~ *ex istis / discernetis exitum* (67: 2–4)
- kofiom püspöksüveg:** az betot az folyat *az kofyomot az pifpek fyueget*... el hagyom ~ *baculum, sandalia, mitram*... *desero* (77: 1–3)
- könnyhullás siralom:** nagi *kenyw hwllaffok<k>at es fyralmakath*... ewt vala ~ *abundanter lacrimas*... *fundebat* (14: 8–10)
- lehajt lehullat:** mert erews embereket en hatalmannak myatta *le haytok es le hullatok* ~ *Nam vitales spiritus per meam vim reflecto* (67: 18–68: 1)
- lik verem:** zokot vala lappagný iefufnak z febeeben *lykaban vermeben* (63: 9–10)
- megbánt megszorít:** En vgý eltem hogy femmynemev embert *megnem ban(tom)tottam megnem zomorehtottam* ~ *Ego sic vixi ut nullum hominem turbavi* (35: 12–4, 14–5), *megszomorít megbánt* ~ *turbat* (36: 20–1, 22), ~ *infert molestiam* (37: 15–6)
- megértsék és megismerjék és meglássák:** embery allatok *meg erchek es meg esmeryek es meg laffak* ew utolfo ydeyeket (72: 12–4)
- megválaszt megismer:** velagy embert aleeg *valazthat esmerhet vala meg* baromtvil ~ *vix discernere* posset inter pecudem et hominem saecularem (62: 18–63: 2)
- meggyőze megolta:** *meg gyvze meg olta*. az torkollagnak kevanatollaganak teftý gevtrelmeet ~ *extinxit gastrimargiam id est gulae concupiscentiae passionem* (21: 1–3)
- méltatlankodván és haragudván:** (egy remete üdvözülése miatt – N.A.) *meltatlankodwâ efharaggodvâ ewnnê* benne ~ *indignatus* apud se (6: 9–10)
- nézni kakucsolni:** nem zokot vala... velagy embereket ferfyakat azzonyallatokat leyanyokat *nezný kakvcholny* (63: 6–9)
- rés ablak:** nem zokot vala *refeken ablakokon* velagy embereket... nezný (63: 6–8)
- rívás sívás:** En yewuewk fok *reuas fyuafnak*... tartomanýabol (66: 7–10)
- spalmus dicséret:** be tellyeffehtý vala az ev jmadfagyýt. es az ev *spalmofýt dýchýretýt* regulazerent ~ *complebat omnes orationes et psalmodias secundum regulam* (20: 4–6)
- szenvedetesség penitencia:** oth nagi *zenvedeteffegben es penitenciaba* het eztendeth ele ~ *et ibi in magna abstinentia septem annos vixit* (18: 2–4)
- szó beszéd:** ha... gonozvl tevev ember. ... három jgaz *zoot bezedet* mondand. ... az ev eletýt meg nyerye ~ *si veritates posset dicere*... *vitam suam obtineret* (26: 15–7)
- szomorúság bánat:** Mikor nagi *zomorvafagban es banathban* volna (15: 1–2)
- tévelygés és hitetlenség:** nemeli pogan zyzet... *thevelgefebel es hyttetlenfegebel*. meg fordeýta ~ *virginem quandam gentilem ab errore*... *converteret* (11: 11–3)

- tunya rest:** Es mý az mý regulank zerent valo zolofmat. *tunyan. reften...* mongyvk vala meg (45: 12–4, 46: 20)
- üdvözüle megszabadula:** ezenkeppen *jduezvle. meg zabadula* ez vitez ~ sic *salvatus est* (29: 7)
- üldözés háborgatás:** Anyya zent egihaz. meli. harû Ezztendegben *ewldezeft haborgaft.* zenwed ~ ecclesia, quae tribus annis *persecutionem* patietur (13: 1–2)
- üres haszontalan:** zolnÿa *evres hazontalan* bezedevket (54: 12)
- vegyed eszedben és értsed meg:** Meneben Emberi Ertelm foghatya *vegÿet ezedben ef erchet meg* ~ sensus capere poterit humanus, *perpendas* (5: 1–2)
- zúgódás morgódás:** Tavol legenek az zerzetes embertevl. ... az *zugodas morgodas.* (53: 11–4)

IRODALOM

- Balázs Géza 1998: A szinonímia antropológiai nézőpontból, in Gecső Tamás–Spannraft Marcellina szerk.: *A szinonimitásról*, Budapest, Tinta, 20–5.
- Bartal Antal szerk. 1901: *Glossarium mediae et infimae Latinitatis Regni Hungariae*, Budapest.
- Bárczi Géza 1958: *A magyar szókincs eredete* (Egyetemi nyelvészeti füzetek), Budapest, Tankönyvkiadó.
- Borbás Gabriella Dóra 1998: A szinonimitás elméleti szempontból, in Gecső Tamás–Spannraft Marcellina szerk.: *A szinonimitásról*, Budapest, Tinta, 44–50.
- ÉKsz. = Juhász József et al. szerk. 1992: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Finály Henrik szerk. 1991: *A latin nyelv szótára*, Budapest, Zeneműnyomda, reprint [1884].
- Hadrovics László 1992: *Magyar történelmi jelentéstan*, Budapest, Akadémiai, 93–112.
- Hadrovics László 1995: *Magyar frazeológia. Történelmi áttekintés*, Budapest, Akadémiai, 85–99.
- Hangay Zoltán 1995: Jelentéstan. A rokon értelmű szavak, in A. Jászó Anna szerk.: *A magyar nyelv könyve*, Budapest, Trezor, 440–5.
- Harmatta János főszerk. 1991: *A magyarországi középkori latinság szótára 2*, Budapest, Akadémiai.
- Horváth János 1988: *A magyar irodalmi műveltség kezdetei*, Budapest, Akadémiai, reprint [1931].
- Károly Sándor 1970: *Általános és magyar jelentéstan*, Budapest, Akadémiai.
- Károly Sándor 1980: A Magyar Szinonimaszótár és a szinonimitás, *Magyar Nyelv* **76**, 143–56.
- Kiss Gábor főszerk. 1998: *Magyar szókincstár – Rokon értelmű szavak, szólások és ellentétek szótára*, Budapest, Tinta.
- Lőrinczi Réka 1992: Összetett szavak és szoros szókapcsolatok, in Benkő Loránd főszerk. 1992: *A magyar nyelv történelmi nyelvtana II/1: A kései ómagyar kor. Morfematika*, Budapest, Akadémiai, 853–910.
- Mészöly Gedeon 1917: Legrégibb bibliafordítóinkról, *Magyar Nyelv* **13**, 71–83.

- O. Nagy Gábor 1965: A lexémák funkciója és a rokonértelműség, in Keszler Borbála szerk. 1997: *A mai magyar nyelv* (Cikk- és tanulmánygyűjtemény) **2**, Budapest, Nemzeti, 245–58, a cikk eredetije: *Magyar Nyelv* **61**, 312–22.
- Németh Marietta 1979: *A Példák könyve jelzős szerkezetei* (Nyelvtudományi Dolgozatok **30**), Budapest.
- NySz. = Szarvas Gábor–Simonyi Zsigmond 1890–1893: *Magyar nyelvtörténeti szótár 1–3*, Budapest.
- Nytár. IX, X = Budenz J.–Szarvas G.–Szilády Á. szerk.: *Érsekújvári codex* (Régi magyar codexek – Nyelvelmléktár), Budapest, 1888.
- OkISz. = Szamota István–Zolnai Gyula szerk. 1902–1906: *Magyar Oklevél-szótár*, Budapest.
- Papp Zsuzsanna 1987: Stilisztikai jelenségek a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében, *Magyar Nyelv* **111**, 154–8.
- Papp Zsuzsanna 1988: Irodalmi nyelvi törekvések a kódexirodalom mellérendelő szószerkezeteinek tükrében, in Kiss Jenő–Szűts László szerk.: *A magyar nyelv rétegződése*, Budapest, 751–8.
- Papp Zsuzsanna 1995: A mellérendelő szerkezetek, in Benkő Loránd főszerk. 1995: *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2: A kései ómagyar kor. Mondattan. Szöveggrammatika*, Budapest, Akadémiai, 474–505.
- Példák Könyve 1510: Bognár András–Levárdy Ferenc szerk. (Codices Hungarici **4.**), Budapest, Akadémiai, 1960.
- RMGl. = Berrár Jolán–Károly Sándor 1984: *Régi magyar glosszárium*, Budapest, Akadémiai.
- Ruzsiczky Éva 1980: A szinonimikai összefüggések kérdéséhez, in Rácz Endre–Szathmári István szerk.: *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstana köréből*, Budapest, Tankönyvkiadó, 207–18.
- Ruzsiczky Éva 1985: A fölcserélhetőség szempontja a szinonímia értelmezésében, *Általános nyelvészeti tanulmányok* **16**, Budapest, Akadémiai, 209–28.
- SzinSz. = O. Nagy Gábor–Ruzsiczky Éva szerk. 1978: *Magyar szinonimaszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Tarnai Andor 1984: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon, Budapest, Akadémiai, 227–327.
- TESz. = Benkő Loránd szerk. 1967–1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára 1–3*, Budapest, Akadémiai.
- Tompa József 1962: A szószerkezetek: in Tompa József szerk.: *A mai magyar nyelv rendszere II: Mondattan*, Budapest, Akadémiai, 65–94.
- Velesov Mártonné 1981: A határozói igenevek egy sajátos szerepe nyelvelmlékeinkben, *Magyar Nyelv* **77**, 308–15.
- Végh József 1935: *Adalékok a rokonértelmű szavak keletkezéséhez*, Debrecen.
- Zelliger Erzsébet 1991: A szóösszetétel, in Benkő Loránd főszerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana I: A korai ómagyar kor és előzményei*, Budapest, Akadémiai, 523–52.